

BRUNNER ATTILA

Lokalizációs és identifikációs technikák a modernizálódó Alföldön 1900 körül

A lokalitás

A magyar köznyelvi használatban a lokális és a helyi sajnálatos módon váltak szinonimákká úgy, hogy mindkettő valamiféle kisebbséget fejez ki az országoshoz, illetve a nemzetihez képest. Holott a helyi jelentőségűnek vélt, így a nemzeti nagybeszéléstől eltávolított, azonban rendkívüli mennyiségű történelmi, néprajzi, művészeti stb. emlék- és forrásanyag ennél jóval árnyaltabb fogalmi megközelítéseket tenne lehetővé, s itt nem a sajátos (például a néprajzi vagy kulturális antropológiai) dimenzióikra vagy az e források és emlékek segítségével a történelem más léptékeit feltáró mikrotörténelemre gondolok (amelynek a globális történelemben való ágyazása nemcsak lehetséges, de kívánatos is lehet¹). A lokális elemekre vagy elemekből építkező önmeghatározás – különösen történelmi értelemben, a régmúltra vonatkoztatva – valóban csak annak a része volna, amit ma egyszerűen helyi identitásnak mondunk?

Némi hasadékot vélek ugyanis érzékelni a kettő között, amire a fenomenológia és a kulturális antropológia világított rá. Arjun Appadurai a *lokalitás* kétféle jelentését különböztette meg. Szerinte az egyik megközelítésben a lokalitás olyan fenomenológiai minőség, amely kapcsolatokat, kontextusokat jelent. Sajátos folyamat (rítus), a *lokalizáció* által jön létre, amely során „egy társadalmilag és térben meghatározott közösségbe helyezik a testet”.² Ez a test nem csak emberi lehet, a lokalizáció mozzanatai, térbeli termelésének folyamatai közé tartozik például a házépítés is, s a folyamatnak nem kevesebb tétje van, mint hogy egy társadalom helyi tudásában a szubjektumok szervezhetőek legyenek. Céltételező fogalom, Appadurai szerint „a kis méretű társadalmak nem tekintik és nem is tekinthetik adottnak a lokalitást. Úgy tűnik, inkább azt feltételezik, hogy a lokalitás csupán átmeneti dolog marad, ha kemény és rendszeres munkával nem teremtik meg és nem tartják fenn a maga anyagi valójában”.³ A lokalitás e rendkívüli törekenységét megrázó erővel örökítette meg Szijártó Zsolt egy történelmi, műemléki és néprajzi szempontból „üres”, az örökségletár felőli megközelítések számára érdektelen falu, az ötszáz lelket számláló Somogyfajsz esetében.⁴ Appadurai nyomdokain haladva egy a mai magyar országhatárokhoz közel eső falvakat

¹ Lásd Francesca TRIVELLATO, *Is there a Future for Italian Microstory in the Age of Global History?*, California Italian Studies, 2011/1. <https://escholarship.org/uc/item/0z94n9hq> (Letöltés ideje: 2020. október 22.)

² Arjun APPADURAI, *A lokalitás teremtése*, ford. SZELJAK György, ÁRENDÁS Zsuzsa, Regio, 2001/3, 5.

³ *Uo.*, 6.

⁴ SZIJÁRTÓ Zsolt, *A kastély, a falu és az erdő: A lokalitás képei Belső-Somogyban* (melléklet, *Janus*, 11/3), Pécs, JPTE, 2002.

vizsgáló OTKA-kutatás mutatta be, hogy „milyen erőfeszítéseket kell tennie egy falu lakójának nap mint nap ahhoz, hogy ugyanott, az otthonában hajthassa le a fejét este”⁵ Fiktív példát idézve a lokalitás illékonyságáról, Falu Tamás *Tiszta víz* című regénye említhető, amelyben a névtelen szlovák kisközségről ezt írja az elbeszélő: „A községnek nem volt története. [...] A község története lakóinak történetéből tevődött össze, s a lakók egyszerűen csak születtek, éltek és meghaltak. Minden lakóval meghalt a község történetéből egy darab, s minden kidőlt sírkővel elfelejtődött egy darabka történelem.”⁶ Az eddigiekből következik, s fentebb a *megrázó* szó használatával is szerettem volna jelezni, hogy a lokalitás érzelmi struktúra, melyet „a célzatos cselekvés sajátos formái termelnek, és konkrét anyagi következményekkel jár”⁷

Appadurái értelmezésében a lokalitás másik értelme a *szomszédság*, amelyben a helyi elsősorban értéként vagy (fizikai) dimenzióként jelenik meg.⁸ Ehhez kapcsolható a lokalitás fogalmának szociológiai színezetű értelmezése is.⁹ Az így kettéválasztott fogalomértelmezés tükrében megfogalmazható, hogy amit a köznyelv lokálison ért, az valójában a leginkább szomszédságként nevezhető meg. Azonban ha elválasztjuk a lokalitás kétfajta értelmezését, az nemcsak a fogalomértelmezések egymáshoz való viszonyát (amelyet itt nem vizsgálok), hanem ezek és a helyi identitás kapcsolatát is további vizsgálat tárgyává teszi. Amit például a helyi identitás (mint szomszédsági viszony kifejezője) 19. századi vagy korábbi megnyilvánulásának vélnek, az gyakran nem más, mint magának a lokalizációs folyamatnak az egyik technikája, amelyhez ma az identitás napjainkra inflálódott fogalma csapódott hozzá.

Az identitás – vagyis az individuum önazonossága – mint kollektív jelenség adekvátan a nemzethez vagy a felekezethez kapcsolódik. A fogalom inflálódásáról, azaz egyre több fogalomhoz és ezért egyre kevésbé kollektív jelenségekhez való tapadásáról értekező Gyáni Gábor számára a lokalitás fogalma a kollektív élet széttagoltságát és partikularizálódását fejezi ki.¹⁰ Hasonlóan vélekednek a lokális történelmek kutatói, Keszeg Vilmos és Vajda András is, akik szubnacionális identitás részeként kezelik és egységben szemlélik a 19–20. századi, helyi narratívákat.¹¹ Azonban úgy vélem, a térszemlélet időben változó dinamikájának tükrében ez a dolgoknak csak az egyik, napjainkban

⁵ KOVÁCS Éva, VIDRA Zsuzsanna, VIRÁG Tünde, *Kint és bent: Lokalitás és etnicitás a peremvidékeken*, Bp., L'Harmattan, 2013.

⁶ FALU Tamás, *Tiszta víz*, Bp., Singer és Wolfner, é. n., 5.

⁷ APPADURAI, *i. m.*, 8.

⁸ *Uo.*, 3–4.

⁹ A. GERGELY András, *Struktúra és lokalitás*, Szociológia, 1990/1–2, 141–154.

¹⁰ GYÁNI Gábor, *Identitás, emlékezés, lokalitás*, 2000, 2008/6, 19–27. *Uő.*, *Nép, nemzet, zsidó*, Pozsony, Kalligram, 2013, 234–239.

¹¹ VAJDA András, *A falutörténetek szerzői, forrásai, médiumai és a helyi kultúráról alkotott szemléletük = Lokális történelmek: A lokális emlékezet alakzatai*, szerk. KESZEG Vilmos, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015, 7–23; KESZEG Vilmos, *Egy Hir adás a' Késő Maradékhoz: 17–20. századi erdélyi toronygombiratok*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2006, 365–400; *Uő.*, *A történelmi emlékezet alakzatai: Lokális történelmek = Lokális történelmek, i. m.*, 365–400.

megfogható vége. A helyi identitás fogalma – a Gyáni, Keszeg és Vajda vázolta összefüggérendszernek megfelelően – elsősorban azt a mai, magát szubnacionálisnak tekintő identitáskonstrukciót takarja, amely a helyi kultuszokban, ünnepekben, helytörténeti kiadványokban stb. jelenik meg, a hely (település) mitizált vagy valós, saját maga és mások által róla alkotott képe és önképe által.¹² Ez a megalkotó gyakorlat mégis sokban különbözik a 19. század eleji, de még a dualizmuskori szemlélettől és gyakorlattól is, még egyetlen területen (településen) belül is. Azok a rítusok, amelyek a ma perspektívájából a helyi identitás 19. századi kifejeződéseinek tűnnek, számunkra közvetlenül már hozzáférhetetlenek, s olyan kontextusokba illeszkednek, amelyekbe a helyi identitáskonstrukciók ma már nem kapcsolhatók be.

Az identitás történeti fogalomként tehát itt (is) korrekcióra szorul, ezért inkább az *identifikációra*, arra a folyamatra érdemes figyelni, amelyikben az önazonosság megteremtődik – ahogyan azt Rogers Brubaker és Frederick Cooper nyomán Gyáni is ajánlotta.¹³ Ezt elfogadva a továbbiakban azt is feltételezem, hogy a lokalizáció és az identifikáció fogalmi együtt használhatók a történeti jelenségek megértésében.

A lokalizáció rítusai

A továbbiakban néhány alföldi, a dualizmus korának gazdasági fellendüléséhez köthető példa segítségével törekszem bemutatni néhányat azok közül a gyakorlatok közül, amelyek egy olyan, viszonylag gyorsan változó társadalomban voltak használatban, amely társadalom maga is felismerte változó voltát. A lokalizáció éppen azt biztosította, hogy e változás közepette is helyiként lehessen valamire tekinteni. Az itt és csak itt jellemző helyi tudásanyag mintázatokba való rendeződése vélhetően sehol másutt nem ment végbe. Jóllehet Kossuth Lajos még szinte életében majdnem minden alföldi városban (különösen, ahol megfordult a toborzótúra során) közterület névadójává vált, a kiskunfélegyházi Kossuth utca csakis Kiskunfélegyházán jelenti azt, amit, és nincs olyan attribútuma, amely összekeverhetővé tenné a debreceni Kossuth utcával. A lokalizációs folyamatok – köztük a rituális jellegét őrző utcanévadás – eredménye tehát egy adott városra és csakis arra a városra jellemző objektum létrejötte, amely hozzájárul az azt létrehozó városi közösség fennmaradásához.

¹² GYÁNI Gábor, *Budapest – Túl jön és rosszon: A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*, Bp., Napvilág, 2008; SZILÁGYI Zsolt, *Kontextusok a „kecskemétiesség” jelentéséhez = A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BÓDI Katalin, LAPIS József, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020, 238–249. Lásd továbbá VÖRÖS Károly, *A helytörténeti kutatásról*, *Valóság*, 1972/2, 42–51; GYÁNI Gábor, *Helytörténet, várostörténet és regionális kutatások új megvilágításban*, Hódmezővásárhely, 1979; Uő., *Az elveszített múlt*, Bp., Nyitott Könyvműhely, 2010, 108–109; Uő., *Nép, nemzet, zsidó, i. m.*, 234–239.

¹³ ROGERS BRUBAKER, FREDERICK COOPER, *Beyond „identity”*, *Theory and Society*, 29, 2000, 1–47. GYÁNI Gábor, *Az identitás vitatott fogalma = Identitások és váltások*, szerk. NEUMER Katalin, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Filozófiai Intézet – Gondolat, 2015, 11–15.

Az 1900 körül gyors ütemben modernizálódó Alföldön a város olyasvalami, amit csinálni kell, s e munka közepette szinte összeolvadnak az önmeghatározás konstrukciói és a lokalizáció rítusai a honosság elismerésétől kezdve, amely a 20. század közepéig polgármesteri hatáskör volt, a városháza-avatásokig és más városi rendezvényekig. Ugyan e rítusok jelentős mértékben igazodnak a helyi közigazgatás szervezési szabályrendeletben meghatározott kereteihez, és első pillantásra igen távolinak látszhat rítusokként kezelni őket. Az ismétlődő, szabályszerű, belső törvényeknek engedelmességek cselekvéssorokban, mint a zászlóavatások, a városi közgyűlés megnyitása, illetve a városvezető elit részvétele ünnepi misén vagy istentiszteleten, nem nehéz meglátni az elitet, és rajta keresztül a városi társadalmat egybekapcsoló szertartásokat. Minél régebbre megyünk vissza, a szertartásosság annál szervezettebben fonódik össze a mezőváros életével és jogaival, az életét befolyásoló rendszer megteremtésével. A 18. századi Nagykőrösön például a főbíró és a tisztviseleket a mezőgazdasági év kezdetén, Szent György napján választották meg, később az év végén, Dömötör-napkor, majd Mindenszentekkor.¹⁴ A Szent György napi tisztújítás a középkori magdeburgi városi kiváltságra vezethető vissza, amely a budai jog közvetítésével lett a magyar városok jogállását megfogalmazó, újkori városi státútumok mintája, köztük Nagykőrös 1828-ban jóváhagyott városi rendtartásáé is, amely a város polgári öntudatának és történelmi tudatának részét képezte még a 20. század elején is, mint azt a Galgóczy Károly szerkesztette, 1896-ban megjelent városmonográfia is tükrözi.

A „szertartások” a városi testületet is jelképező tárgyakhoz kötődnek, mint a zöld asztal a tanácsházán, a város kulcsa, pecsétje, zászlaja és címere vagy az elnöki emelvény. Ezek nem egyszerűen a jogi értelemben vett testületet reprezentálják, hanem fizikai értelemben teszik jelenvalóvá a közösségi összetartozást. A címerhasználat rendkívül fontos a város saját épületein, a városi kegyuraság alá tartozó templomokon, de főként a városházákon: olykor nehéz eldönteni, hogy az épületeken szereplő címereket kihangsúlyozó építészeti elem, oromzat, torony van-e a címerért, vagy – ami kevésbé valószínű – fordítva. A városi szertartások során használt tárgyak közül talán a legerősebb példa a jászkunok szabadságjogait jelképező Jász kürt (amely Lehel kürtjeként vált ismertté). Az egyik első magyar városi múzeum, az 1874-ben létrehozott jászberényi Jász Múzeum első műtárgya ez a jászkun szabadságot jelképező tárgy volt. A kürtöt a múzeumi környezetéből időről időre kiemelték és megszólaltatták, a múzeumi tárgy mintegy sosem került ki véglegesen rituális funkciójából.

Sajnos írott forrás ritkán tanúskodik e jelvények használati módjairól, azonban a lokalizáció rítusai közül egyiknek igen gazdag anyaga maradt az utókorra: a városháza építészeti műfajához kötődő avatóbeszéd, illetve a velük szoros rokonságban lévő, az épületbe helyezett alap- vagy zárókövetéti emlékiratok tanúskodnak arról, ahogyan az ünnepség során az épületet elhelyezik a lokalizált térben, majd átadják azt a

¹⁴ Novák László Ferenc, *A három város néprajza*, Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2016, 560.

közösség használatának. Az első, nyomtatásban megjelent alapköletéleti beszéd Versecen 1859-ben (németül) jelent meg,¹⁵ a legkorábbi, nyomtatásban megjelent város-házi avatóünnepi beszéd pedig Békéscsabán 1871-ben (magyarul)¹⁶ látott napvilágot. Az alap- vagy zárókőbe (esetleg toronygombba) helyezett emlékiratok szokása újkori eredetű,¹⁷ a 19. században a városi reprezentáció eszközeként kollektíven elfogadott írásokként kell rájuk tekinteni. Ezek az írások a közösség tudását összegző, válogatott információkat tartalmaznak (az épület vagy a város történetéről), a jövőnek írótak, felolvasásuk és/vagy elhelyezésük pedig ünnepség keretében történt. A szokás rituális gyökerével a korabeli építészakma is teljesen tisztában volt, Hermann Antal 1894-ben cikket is írt róla. „Ha újabb korban középületek alapkövébe írásokat és az uralkodó képével s az állam címerével ellátott pénznemeket raknak le azzal a szándékkal, hogy azokat az utókor számára megőrizték, ez a szokás is csak az ősrégi építő áldozaton alapul, mely animisztikus képzetekben gyökeredzik és vallásos háttérrel bír. Eredeti jelentésük szerint áldozatok, melyek részint a rossz földi szellem kiengesztelésére

¹⁵ *Denkschrift für den Grundstein zu dem Rathhause der königlichen Freistadt Werschetz sammt einem Beitrage zur Monographie derselben Stadt*, J. E. Kirchner, Werschetz [1859], Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Kny.C 5.902.

¹⁶ Idézi GÉCS Béla, *A békéscsabai városháza krónikája*, Békéscsaba, Békéscsaba Város Önkormányzata, 2013, 25–37.

¹⁷ A budapesti, Zsigmond téri Szentháromság-szoborcsoport alapjába latin nyelvű emlékiratot helyeztek 1700-ban. SCHOEN Arnold, *A Zsigmond-téri Szentháromság-szobor, Tanulmányok Budapest múltjából*, 4, 1936, 198–210, id. rész 201. A legkorábbi toronygombirat 1601-ből, Marosvásárhelyről ismert. KESZEG, *Egy hír adás, i. m.*, 34. A 19. század elején már széles körben divott az emlékiratok épületekbe való elhelyezése. A kaposvári tömlőc 1824-ben elkészült emlékiratát az építkezés 1827-es megkezdésekor helyezték el. ZÁDOR Mihály, *Kaposvár*, Bp., Műszaki Könyvkiadó, 1964, 127. A pesti Lánchíd alapkövébe tett emlékirat szövege széles körben ismert. Magánépítkezéseknél is előfordul, a nádasladányi Nádasdy-kastély 1873-ban ünnepség keretében elhelyezett alapköletéleti szövege is ismert. SISA József: *A nádasladányi Nádasdy-kastély*, Művészettörténeti Értesítő, 2000/1–2, 21–53, főleg 25–26, 48. A toronygombiratokat általában a református és az unitárius felekezetekhez köti a néprajzi szakirodalom és az alapköletéleti szövegekben a toronygombiratok hatását látja (DANKÓ Imre, *A toronygombokról és a toronygombiratokról = Vallási néprajz*, 5.: *Tanulmánygyűjtemény a Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciójának tevékenységének 10. évfordulójára*, szerk. DANKÓ Imre, KÜLLŐS Imola, MOLNÁR Ambrus, Debrecen, Ref. Teológiai Doktorok Kollégiuma, 1991, 177–201. Uő., *A református toronygombok elhelyezésének szokásai és a toronygombiratok műfaji sajátosságai = Folklorisztika 2000-ben. Folklor – irodalom – szemiotika: Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*, szerk. BALÁZS Géza et al., Bp., ELTE BTK, 2000, I, 284–308. A kutatástörténethez lásd KESZEG, *Egy hír adás, i. m.*, 15), de az Alföldön katolikus templom esetében is van rá példa. A kiskunfélegyházi Sárlos Boldogasszony-templom toronygombjába 1885-ben tettek emlékiratot, a 82 évvel korábbi, már a gombban talált templomhistória, pénzek és fohász mellé. *Olvasókönyv Kiskunfélegyháza történetéhez*, szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, Városi Tanács, Kecskemét [Kiskunfélegyháza], 1985, 256–261. A csongrádi Nagyboldogasszony-templom 1886-ban megmagasított süvegének gömbjébe is tettek hasonlót. GYÖNGYÖSSY Orsolya, *Plébánia és társadalom: A római katolikus alsópapság és a laikus templomszolgálat társadalmi szerepe Csongrádon a 19. század második felében*, Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014, 215. Vö. továbbá FEJŐS Zoltán, „A szentegyház alapköve letéteztett...”: Emlékezés, emlékeztetés, történeti rekonstrukció – egy alapkőirat három olvasata, *Ethnographia*, 2017/4, 608–639.

szolgálnak, részint pedig védő, őrző hatalom megnyerését célozzák.”¹⁸ Ezek az építési áldozat szerepét betöltő szövegek a történelmet szerkesztő emlékezés ritualizálódó formáivá váltak, még akkor is, ha az épületbe elhelyezett iratok maguk az épület megbontása, sérülése nélkül hozzáférhetetlenek. Felolvasásuk ugyanis kollektív cselekedet, és a szövegeket többnyire a közösségek levéltáraikban is archiválták.¹⁹

Az írni-olvasni tudás terjedésével és a polgárosodással függ össze, hogy ez a típusú építési áldozat a 19. század közepe tájt lakóházaknál is előfordult. Körösladányból ismert egy 1841-ben a házfalba helyezett dokumentum, amelynek megejtő szövegét az építető, Földi Sándor református lelkész írta egyfajta üzenetként a jövőnek. Az irat a ház bontásán való kesergéssel kezdődik: „Az Isten Aldjon meg / Edes barátom, Ugyan / hová rejtél Engem / Ebe a Szetétségbe vagy / tán nem, nem is te / vagy ez édes Gazdám / Hát vajon hová letél / tán más helyre kötöz / tél vagy tán meg is / holtál Jaj jaj Hát / Ily Változóvá lett ez a / Világ”. Ezt követően rögzíti, ki és mikor építette a házat, hogyan szereztek meg hozzá az építőanyagot és mennyiért (az épületfát a Körös vizén hozták Nagyváradról), ezt pedig a település krónikája, nevezetes események követik (a falut pusztító tűz, aszály vagy éppen gazdag termés), majd családtörténettel zárul, amely elárulja az irat szerzőjét: „Ezt A Házat Épített / tem Én Földi Sándor”.²⁰ Ez az elbeszélő szerkezet teljesen egybevág az alapkövetételekkor készült vagy az újracsinosított templomtoronysüvegekbe rejtett szövegeknek (emlékiratok, toronygombiratok) a szerkezetével (és zsoltáros nyelvezetével), hiszen mindezek a reneszánsz memoárirodalomra vezethetők vissza.²¹

Az épületekhez kötődő rituális cselekvések közül a lokalizációs technikák szempontjából a lakóházakhoz kapcsolódó hiedelmek és szokások is felemlíthetők, amelyek a 20. század első felében még éltek az urbanizálódó, kisebb-nagyobb alföldi településeken is. Jászszenlászról maradt fenn beszámoló arról, az építkezés eredménye hogyan válik részévé a hétköznapi életnek. „Az ácsmunka befejeztével a mester feldíszített zöld nyárfát köt fel a tetőre. Erre egy üveg bort is helyeznek, amit az ácsmester iszik meg. A küszb alá pénzt helyeznek el, hogy a szerencse a ház lakóival legyen. Gyakran helyeznek el a falban olyan iratot, amelyik a lakás építéséről szól. A beköltözés hetében házszenelést szoktak tartani. Amikor legelőször lefekszünk az új lakásban, illik a gerendákat megszámlolni, hogy szerencsénk legyen a lakáshoz.”²² Halász Mátyás e gyűjtése nagy biztonsággal datálható a 20. század első felére, a gerendák említése miatt.

Ez a jászszenlászói hiedelem minden elemében beilleszthető az alföldi városok 1900 körüli polgárosodó közegébe. A Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában található néprajzi gyűjtések közül a házra, a lakásra vonatkozó hiedelmek közül kiválasztottam

¹⁸ HERMANN Antal, *Építő áldozat*, A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 28, 1894, 302–308, főleg 308.

¹⁹ DANKÓ, *A toronygombiratról*, i. m.; KESZEG, *Egy hír adás*, i. m., 43–53.

²⁰ NM EA 5332

²¹ KESZEG, *Egy hír adás*, i. m., 32–33.

²² *Halász Mátyás történeti leírása Jászszenlászról*, Jászszenlász, Önkormányzat, 1993, 100.

azokat, amelyek hozzávetőleg az 1890–1925 körüli időszakra datálhatók, s földrajzilag az Alföld területéről gyűjtötték őket. Ez a hiedelemvilág (összehasonlítva az egykorú erdélyivel, amely az alföldi régió peremterületének számító Nagyszalonta 1910 körüli, bámulatós építési hiedelemanyagában csapódik le²³) nem túl gazdag, azonban arról tanúskodik, hogy erőteljesen jelen volt a modernné vált kisvárosokban is. A szokáskör egy eleme, a házszentelés pedig napjainkig is fennmaradt.

A házat, az új épületet az első kapavágástól a beköltözésig kísérték hiedelmek és szokások. Bármilyen meglepő, az építési áldozat a 20. század első felében még a nagyobb városokban is megvolt. Szentestről jegyezték fel: „Ha házat építész akkor egy részt meghagyjál a régiből s arra építsél mert ha nem családod szétzüllik s elszegényedik idővel.”²⁴ Baján 1903-ban úgy tartották, „[h]a új házat építenek, nem szabad egészen befejezni, mert a ki először oda megy lakni, az meghal.”²⁵ Ezért állatáldozattal engesztelték ki. Nyíregyházán jegyezték föl 1901-ben: „Új házba állatot tesznek előbb egy éjszakára s aztán hurcolkodnak be, hogy ne haljon ki valaki a családból.”²⁶ Az állat rendszerint baromfi. Kecskemétről ismert: „Ha új házba mennek lakni, csirkét kell vágni azonnal a beköltözéskor, hogy ne legyen halott.”²⁷ Dobozban az 1920-as évekre vonatkozóan gyűjtötték fel: „Volt rá több eset a faluban, hogy az újonnan felépült házba leelőször egy kakast meg egy tyúkot zártak be. Benn tartják őket a házban egy, az első éjszakára, aztán levágják őket, és paprikást csinálnak belőlük. [...] Mikor 1925-ben a házat építettük, mielőtt bemeszeltük a legszebb jércét és kakast bezártuk borító alá a házba, aztán éjjel ott voltak. Másnap megöltük őket és a házszentelésre ellaktuk a torját. Levest csináltunk és megsütöttük a húst. Paprikás is volt, de az másik baromfiból.”²⁸

A helyettesítő áldozat ritkábban kenyér is lehetett, ez azonban már inkább a házra áldást hozó varázslások közé tartozik. Kecskeméten gyűjtötték 1921-ben: „Új házba valami húséges állatot csuknak az első éjjel; ez Bars megyei szokás. Néhol aszalt és kenyeret tesznek be az első éjszaka, hogy az ennivaló soha ki ne fogyjon.”²⁹ Az új házat általános gyakorlat szerint szenteltvízzel is megszentelik. A szenteltvíz egyértelműen az építési áldozat modernizálódásának jele. Az 1921-ben 27 éves Szabó Józseftől gyűjtött kecskeméti hiedelem szerint az új házat beköltözés előtt meg kell szentelni, egyrészt azért, hogy boldogság és szerencse legyen a házban, másrészt azért, hogy ne legyen haláleset. A nála idősebb adatközlők még anyagában is megfogató áldozatról tudtak: az alapba tett arany- és ezüstpénzről vagy kígyóról, illetve természetesen az első éjszaka után levágott csirkéről.³⁰ Szabó azonban új típusú hiedelmeket is közölt,

²³ NM EA 466, pag. 45, 73. NM EA 469, pag. 45.

²⁴ NM EA 3601, pag. 1.

²⁵ NM EA 2172, pag. 5.

²⁶ NM EA 1406, pag. 3.

²⁷ NM EA 904, pag. 47.

²⁸ NM EA 3526, pag. 40–41.

²⁹ NM EA 904, pag. 49.

³⁰ NM EA 904, pag. 47, 63.

amelyek pilótákra vonatkoztak (a pilóta felszállás előtt nem engedi magát fényképeztetni, különben lezuhan). Így a korábbi áldozatokat helyettesítő szenteltvizet is egy újabb generáció hiedelmei közé lehet számítani.³¹

A folklórhagyományok szervesen kerülnek át a modernizálódó kisvárosokba és falvakba. (Ez a falu–város dichotómia keretében gondolkodó modernitáselméletek számára észrevehetetlen volt.) Nem állítható vagy tehető fel, hogy minden újabb polgári építkezés esetében éltek volna az archaikus viselkedésformák, vagy hogy a polgárházak építésekor 1910 táján mindenhol csirkét vágta volna. Azonban ezek az új típusú, sokszor eleve városiasnak és modernnek szánt lakóház-építkezések alapvetően egy olyan közegben valósultak meg, amelyben ezek a hiedelmek legalább párhuzamosan éltek.

Helyi karakterológiák

A lokális identifikáció toposzokban, más típusú szöveges forrásokban fordul elő. A 19. századi nemzetkarakterológiák mintájára kollektív igénnyel föllépő, de kollektív érvénnyel valójában nem rendelkező karakterológiák jelentek meg. Jó példa erre a ceglédi Opper Jenő gondolata a dunántúli és a tiszántúli magyar embertípusok megkülönböztetéséről 1942-ből. Opper szerint a magyarság e két nagy csoportja a szerint különíthető el, hogy előbbiben német és szláv keveredés, utóbbiban besenyő, kun, tatár és török keveredés az irányadó. Ennek megfelelően a dunántúli vérmérséklethez Deák, a tiszántúlihoz Kossuth szellemisége illik. Ami mármint a Duna–Tisza közötti, s így ceglédiként magát Oppert is, határhelyzetként jelenik meg: „A Duna–Tiszaközi magyar átmenet a két főtípus között. Meglehetősen keveredett német és szláv elemekkel, de van benne jász s kun vér is elég. De azért a Duna–Tisza köze sem egységes, minden községnek, városnak megvan a maga jellegzetes tulajdonsága.”³²

Úgy tűnhet, hogy a kortárs Erdei Ferenc éppen ezeket a jellegzetes, városról városra változó, helyi tulajdonságokat vette számba *Futóhomok* című munkájában (1937). A ceglédiek szerinte tiszántúli jellegűek, a kecskemétiak kevert származásuk révén szorgalmasak, mozgékonyak és kitartóbb munkára képesek, a kiskunfélegyháziakat jász eredetük révén konzervatív hajlam és bizonyos értelemben igénytelenség jellemzi.³³ E jelzők azonban igen távol állnak Opper eredetközösségi szemléletű karakterológiájának természetétől. Valójában a polgárosodás folyamatában értelmezett fokmérők (Appadurai terminológiájában szomszédságok), amit például a Kiskunhalas református lakosságára mondott ítélet jelez, mely szerint megálltak a fejlődésben. Ám hogy az ilyesféle tipizáló gondolkodás valóban része volt e városok közzgondolkodásának, azt az Erdei által is idézett falucsúfolók (városcsúfolók, rátóitádák) mutathatják, amelyeket

³¹ NM EA 904, 60–61.

³² OPPEL Jenő, *Ceglédi kaszinó könyv*, Cegléd, 1943, 18.

³³ ERDEI Ferenc, *Futóhomok*, Bp., Athenaeum, 1937.

azóta a néprajzi kutatás is fölgyűjtött.³⁴ Más típusú források is rámutatnak e gondolkodástípusra. A kiskunfélegyházi városháza építését megelőző vitákban, 1906 és 1909 között Vas József virágos-népművészeti ornamentikát mutató terveit „jászos, gyászos, csúnya, ormótlan”-nak csúfolták az építés ellen beadott fellebbezésben.³⁵

E helyi szintű karakterológiák soha nem lépnek túl saját érvényükön, s úgy is lehetne fogalmazni, hogy bennük a helyi jelenségeknek a nemzeti számára érdektelenné válása érhető tetten. Ugyane folyamatra lehetnek példák a mai ceglédi költészetnek a 20. század első felére visszavezethető toposzai. Baranyi Ferenc, Lengyel Géza és Reményi Ferenc, három Ceglédről elszármazott szerző 2012-ben jelentették meg *Köszönet Ceglédnek* című közös kötetüket. Cegléd versbeli meghatározása a már Oppelnél kimutatható toposzokat mutatja fel. A ceglédiek e toposzok szerint halkak, inkább hallgatnak, a földhöz mindennél jobban ragaszkodnak, s állapotuk földrajzi helyzetüknél fogva köztes. Baranyi versében például, a *Duna–Tisza köze* (1970) címűben: „Ez a nép, ez a halk szavú, / a Dunán és a Tiszán innen”.

Ennek a helyi karakterológiának a közvetlen előzménye a Sárkány József szerkesztette, *Cegléd az irodalomban* című antológiában lelhető fel, amelynek beköszöntő darabja Szalkai Miklós *Mi, ceglédiek* című verse (1942).

Hol rónaság és ég ölelkezik:
Itt éldegélünk ezer éve, itt.
A föld a sors, a föld az életünk.
Isten vigyázza, míg szántunk, vetünk.

A tett néma, a lényeg nem beszél,
A szólamokat elfújja a szél,
Némán érik a föld alatt a mag,
Ceglédi fajtám munkás, hallgatag.

Hazafiságunk ösztönös, de mély,
Jelszavak nélkül, benn a szívben él.
Oly egyszerűek, mint az ősi rög,
Mely bölcsőt tart és koporsón zörög.

Talán nem voltunk fáklyahordozók,
De írtottuk, ha vad volt a bozót,
S csak Isten tudja, hányszor adtuk át
Asszonyainknak a kaszát, kapát.

³⁴ BEREZNAI Zsuzsanna, *Falucsúfoló mesék Kecskemét vidékén*, Forrás, 2000/11, 36–53.

³⁵ MNL BKML V.175.b. I. 193/1906, 4525/ki. 1909. sz. (1909. március 10-én kelt fellebbezés a városháza építése ellen)

A történelem máshol forrt, nem itt,
De szenvedtünk a szenvedéseit.
S ha nem indult is el innen sok út,
Él az eszme és bronzban áll Kossuth.

S a régi vád, mely városunkon ült:
Maradiságunk erővé hevült.
Eddig ekénket fogtuk, most pedig
Tovább szorítjuk újabb ezredig.

A vers egy közösség nevében fogalmaz, s feltűnő a szűkített térbeli látómező erőteljes hangsúlyozása („Itt éldegélünk ezer éve, itt”), amely egyenesen szembe kerül a történelem azon fogalmával, amely mintegy független magától a várostól: „A történelem máshol forrt, nem itt”. A helyi teljesen szubnacionálisnak és történelem alattinak tekintti magát. Holott az említett ceglédi antológiában Szalkai versét egy olyan, a városban ekkoriban programszövegnek tekintett beszéd (mint irodalmi műfaj) követi, amelynek nemcsak a retorikájában tetten érhetően gondolat a helyi fölött homályosan és vészjóslóan keringő történelem, hanem maga jelenik meg a történelem aktív cselekvőjeként. Bartha Ferenc polgármester 1877. január 24-én Torinóban, Kossuth előtt elmondott beszédéről van szó. Az emigráns Kossuthot az országgyűlési képviselői mandátum elfogadását kérő küldöttség beszédmódjában, önmeghatározásában nincs jelen az a frusztráció, amely a helyi és a nemzeti identitás, a történelem nagy elbeszélésének és a helyi jelentőségű események szintje között később nemcsak Szalkai versében, de Baranyi verseiben is megjelenik. Bartha szavaiban a szülőföld nemcsak Ceglédet, hanem az országot jelenti: „Egy alföldi földművelő magyar város még romlatlan népének küldöttjei állanak előtted, édes hazánk szeretett nagy fia.”³⁶ A beszéd szakralizálja a megszólított személyt, felidézi továbbá 1848-ban Cegléden tett két látogatását (honnan alföldi toborzótja indult), s azt, hogy a város már akkor Kossuth híve volt. A beszéd a hazatérésre kérte Kossuthot, ki ugyan nem tért vissza Magyarországra, de a ceglédiek által máig „turini látogatásnak” hívott esemény erkölcsi tekintetben nagy jelentőségű lett Ceglédre nézve. A Kossuth-kultuszban ettől kezdve közös nevezőt találtak a helyi közélet alakítói, akik között a béke általában ideiglenesnek és törekenynek bizonyult.³⁷ Helyi és nemzeti ekkor és itt egymást támogatva simulnak össze.

Ez a korábban, a nemzet megteremtése hőskorában élt szerzőknél még inkább plasztikus. Katona József számára nemzeti jelentőségű volt Kecskemét történetével

³⁶ SÁRKÁNY József, *Cegléd az irodalomban*, Cegléd, Kossuth Gimnázium Önképző köre, 1943, 8. E sorokat – tévesen – Dobos János lelkésznek tulajdonította BARABÁS Béla, *Amikor Kossuth Lajost hazahívták, írta és a budapesti Rádióban 1932. január 26-én felolvasta Dr. Barabás Béla*, Cegléd, Ceglédi Turini Százasküldöttség, 1933, 12.

³⁷ REZNÁK Erzsébet, *Gubody Ferenc és a ceglédiek*, Cegléd, Gerjupart Kiadó, 2007, 7–13.

foglalkozni. Főügyészi, egyben a város történetét dokumentáló munkássága³⁸ hagyományt teremtett. Kecskemét főjegyzőjének lenni sem csak hivatali állás volt, a város történetének ápolását egyaránt jelentette Hornyik János számára is, aki Kecskemét és a vérszerződés helyszínéül szolgáló, Kecskemét birtokába került Ópusztaszer történetét írta meg (Kecskemét történetéről szóló munkájáért a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották). Ezek mellé illeszkedik a Hornyikkal együtt dolgozó Szilágyi Sándor által sajtó alá rendezett Tooth János-féle Kiskunhalas-történet, amelyet 1861-ben adtak ki. (Az időszak a korai városmonográfiák időszaka, 1856-ban jelentették meg a nagykőrösi nótárius, Balla Gergely 1750-es években keletkezett krónikáját is.³⁹) Az életrajz műfajából következően napjaink historiográfiája hajlamos e szerzők tevékenységét pusztán személyes kötődésnek tekinteni, annak mérlegelése nélkül, hogy a nemzeti kánonba emelt Katona vagy Hornyik „identitását” alaposabban megnézné. A „kecskemétiség”, azaz polgárnak lenni Kecskemét városában ugyanis a 19. század első felében és közepén közel azonos értelmű volt a nemzetivel. Katona a rendi nemzet, Hornyik a polgári nemzet részeként tekintett a szabadalmas városra, amelynek történetét a Katona jegyzeteire hivatkozó Szokolay Hártó János 1843-ban versbe foglalta, e munkáját pedig „Imádott Hazám!” kegyeibe ajánlotta.⁴⁰ Helyi és nemzeti korrelációja rendkívül kifinomult volt már azért is, mert az időszak a polgári nemzet megteremtésének időszaka, az ehhez szükséges (polgári) hagyomány pedig egy nagyobb mezőváros viszonylag széles körű autonómiájában kialakult. Tooth és Szilágyi a kiskunhalasiakra mindig a „polgár” szót használták, ritkábban a „városi nép” kifejezést.

Kétségtelen azonban, hogy a 19. század második felének mind gyakrabban megszülető városmonográfiái már nem ütötték meg azt a szintet és színvonalat, amely Hornyik klasszikussá váló, már a 19. század végén széles körben idézett és módszertani mintának is tekintett Kecskemét-monográfiáját jellemzi. A városmonográfiák szerzői egyre gyakrabban dilettáns, önkéntes kutatói a városi forrásoknak, egyre jellemzőbben hagyják figyelmen kívül a városon kívül föllelhető, de a városra vonatkozó forrásokat. Elbeszéléseikben rendre közös (a helyi fókuszon túl) a törekvés, hogy a partikulárist az időközben megszületett nemzeti nagyelbeszéléshez közelítsék. Ezért visszatérő ezekben az elbeszélésekben a sajnálkozás, hogy egyes események elkerülték a várost, vagy éppen az, hogy azok következtében elpusztult; ugyancsak tendencia a nevezetes személyekhez való kötés (kinek volt a birtoka, mikor járt a városban), amely ugyancsak a helyi függő voltát tudatosítja immár. 1896–1900 körül e szellemben gyarapodtak a falutörténetek is.

³⁸ KATONA József, *Szabados Kecskemét alsó Magyar ország első mező várossa' története: Hiteles oklevelekből öszveszedte néhai Katona József*, Pest, Trattner Károly, 1834. MILETZ János, *Katona József családja, élete és ismeretlen munkái*, Bp., Hornyánszky, 1886.

³⁹ Balla Gergely *nagykőrösi krónikája a honfoglalástól 1758-ig*, kiad. Törös László, Nagykörös, Nagykörös Város kiadása, 1970.

⁴⁰ SZOKOLAY HÁRTÓ János, *Szabadalmas Kecskemét városának történetirati ismertetése azaz: régibb kori és jelen állapotjának lehető hív előadása*, Kecskemét, Szilády Károly, 1846.

Hogy azonban a helyi a nemzeti szempontjából volt fontos (bár alárendelt), azt a magyar városokra irányuló történeti figyelem megélnkülése és a hozzá fűzött vára-kozások mutatják, amelyeknek aktuálpolitikai analógiája a magyar városok 1886-tól megerősödő önszerveződése. A városok szervezkedése jogi helyzetük tisztázását és még szélesebb autonómia elérését – tehát a centralizáló államhatalmi szervektől való függetlenséget, például önálló költségvetést – célzott meg. A nagyobb, törvényhatósági jogra emelt városok közvetlenül a belügyminisztérium alá, a rendezett tanácsú városok a vármegyék alá tartoztak, községi költségvetésük jóváhagyása ezektől függött. E közigazgatási hierarchia következtében kialakult függő helyzet az ezen változtatni kívánó városi elit számára kisebbség érzetét eredményezte, amely annak a kimutatására törekedett (például a városmonográfiák megírásával), hogy a helyi az alapja a nemzetinek. Ez a megközelítés több mint bőséges hivatkozási alapot talált a reformkori, akkor egészen más problémakörbe, a városok országrendiségének kérdéskörébe⁴¹ ágyazódó írásokban. Például Fényes Elek is megfogalmazta 1841-ben:

Meggyőzötve arról, hogy az ország terjedelmes és valódi ismerete, egyik leg-sikeresebb eszköze legyen mind a' fejlődő nemzetiség előmozdítására, mind az igaz honi szeretetre, melly a' hazafit tulbizottságtól szinte, mint ön ereje nem ismeréséből származó elcsüggedéstől egyformán megóvni képes: hazánknek geographiai és statistikai leírását lehető legnagyobb kiterjedésben czélomul tűzém ki.⁴²

Hogy a helyi (a városi) a nemzeti alapja, attól el nem idegeníthető kategória, azt egy olyan forrástípus erősítheti meg, amelynek a mai oktatási rendszerben nincs megfelelője. A dualizmus kori népiskolai tankönyvek térszemlélete egyszerre támaszkodik földrajzi tényekre és azokra a térkonstrukciókra, amelyek mind a lokális, mind a városi identifikáció szempontjából fontosak. A Hübner János által írt ceglédi tankönyv a népiskolák harmadik osztálya számára 1890-ben jelent meg. A gyermeket mint centrumot szemléli, azaz úgy tárja fel a megismerhető világot a számára, egyre szélesebb, földrajzilag nézve koncentrikus körökben, hogy a gyermek a saját fogalmaival megérthesse, s ez által tanulja meg olyan szavak jelentését, mint a „szülőföld”. (Mint az Thomas Hardy magyarul *Lidércfény* címen megjelent, 1895-ös regényében is olvasható: „A gyermekek a részleteken kezdik, s csak később ismerik meg az általánost; előbb közvetlen környezetükkel barátkoznak, és lassan, fokozatosan jutnak el az egyetemességig.”⁴³) A tankönyv a család fogalmával indít, ebből kifejtve magyarázza el, hogy a család házában lakik, ahol sok ház található, azt helységnek nevezik, a gondolatritmus irodalmi eszközéhez

⁴¹ Szócs Sebestyén, *A városi kérdés az 1832–36. évi országgyűlésen*, Bp., Budapest Főváros Levéltára, 1996.

⁴² FÉNYES Elek, *Magyar országnak, s' a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*, I, Pest, Trattner Károly, 1841, III.

⁴³ Thomas HARDY, *Lidércfény*, ford. PÁLÓCZI-HORVÁTH Lajos, Bp., Európa, 1971, 286.

nagyon hasonló módon folytatva a sort. „A helységnek lakói közösen gondoskodnak mindenféle szükségleteikről, p[éldául]. közösen építenek templomot, iskolát; mivel tehát közös erővel iparkodnak lakhelyük biztonságát, jólétét, javát előmozdítani: azért a helységeket községeknek is nevezzük.”⁴⁴ „Azon helység vagy község, amelyben születünk, az a mi szülőföldünk. A mi szülőföldünk Czepléd város.”⁴⁵ A szülőföld e konkrét érvényességű fogalmát egy a tankönyvbe illesztett vers is hivatott erősíteni, amely jól felismerhetően Petőfi-átköltést is tartalmaz:

Az én lakóhelyem Czeplédváros,
Berczel, Abony, Kőrössel határos,
„Itt születtem az alföldi tájon,
A nagy magyar rónaságon”.

Itt rendezett utcák, tiszta házak,
Magyar lakói békében laknak,
Mégfér katolikus és reformatus,
Görögvallás, zsidó, evangélikus.

Egyetértés van polgáraikon
Isten áldása lesz fiaiban,
Szeretik a szépet, jót, a munkát,
Követik az ész szavát, a tudományt.

Hübner tankönyve a továbbiakban Czeplédet írja le: mi jellemzi központját, mely fontos épületek találhatóak ott, milyen funkciókat töltenek azok be, majd a város alakját, részeit és főbb útjait. Ezt követi a megye, a megye nagyobb városainak leírása. A tankönyv célja egyszerű: az embernek ismernie kell közvetlen környezetét.

Ugyanezt a sémát követi 1907-ben egy másik czeplédi tankönyv, Alexy Lajosé, amely már szaktankönyv, földrajztankönyv, s ugyancsak az elemi iskolák tanulói számára íródott. A tankönyv koncentrikus körei az iskolából indulnak ki: sorra veszi, hogy az iskolából kilépve mi látható Czepléden, majd a város környékét ismerteti. Ezután tér rá a megye földrajzára, városonként tárgyalva azt: a városokat Czeplédtől való távolságuk szerint veszi sorra.⁴⁶

Ez a módszer a korabeli tankönyvek sajátja volt, nem helyi jellegzetesség, így Budapesten például ez az ábrázolási módszer már korlátokba ütközött. Kőrösi József, a fővárosi statisztikai hivatal vezetője iskolaszéki tagként már 1880-ban kritikát fogalmazott meg. „A földrajz tanítása a saját városból akarván kiindulni, annak fekvését,

⁴⁴ HÜBNER János, *Czepléd város mint szülőföld és Pest-Pilis-Solt-Kiskunmegye rövid leírása a népiskolák III-dik osztálya számára*, Czepléd, Piros J., 1890, 3.

⁴⁵ *Uo.*, 4.

⁴⁶ *Czepléd város és Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye földrajza*, szerk. ALEXY Lajos, Czepléd, 1907.

fő utcáit, sőt ha úgy tetszik, még nevezetesebb épületeit megismertetheti; de vajon józan ésszel megérteni lehet-e, mi célra magoltatják be a szegény gyermekkel az összes városi népiskolák hollétét, melyeket a városi hatóság tagjainak sem kell betűről tudniok?” – írta bírálatában, amelyet Lakits Vendel és Neigel Sándor budapesti diákoknak szóló tankönyvről írt.⁴⁷

A kicsitől a nagy felé tartó irány, a koncentrikus körök az egyén helyhez kötött létmódját mutatják. A koncentrikus körökön belül megismerhető világ határai mesterségesek, a közigazgatás és a nagypolitika jelöli ki őket. Miért is volna egy ceglédi iskolás számára fontos egy galíciai város, mondjuk Lviv földrajza, vagy akár a szomszédos megyéből Törökszentmiklósé?

Mégis számos jel arra mutat, hogy az egymás melletti téregységek önmaguk megismerése és megismertetése közben kifejezetten törekedtek egymás megismerésére is. Efemer, de rendkívül jellemző példa a Kecskeméti Első Naptárkiadó Vállalat tevékenysége. A vállalat 1890-től jelentette meg a *Kecskeméti nagy képes naptárat*, amelynek 1903-as évfolyama az olvasókkal megismertette Cegléd, Nagykőrös, Kiskunfélegyháza és Kiskunhalas városait is, helyi szerzőket kérve városuk bemutatására, majd az ezt követő évfolyamokban a meglévő kliséket (mind a szövegeket, mind a naptárakat, mind pedig a hirdetésekét) újra felhasználva, a tartalmakon jelentősen nem változtatva, csupán a címlapokat cserélve, sorra megjelentette a *Czeglédi nagy képes naptárat*, a *Nagykőrösi nagy képes naptárat* és a *Félegyházi nagy képes naptárat*. A nyilvánvaló gazdasági érdekből meghozott lépést a kalendárium közös felvevőpiaca motiválhatta. A szomszédságok felismerésének reflektáltsága azonban abból fakad, hogy a szóban forgó terület rendelkezik más területétől eltérő, közös jellemzőkkel. Ez nagyobb léptékben is érvényes, nem csak szomszéd városok között. Számos adat mutat arra, hogy az alföldi városok elkezdték magukat megkülönböztetni, és – felismerve a modernizáció eszközeit – jövőképükben a területi sajátosságok kiemelésének határozott szándéka fogható meg: például a beépítés léptékének és mértékének megőrzésére tett erőfeszítésekben, vagy a szellős városszerkezetre, a lakó- és munkahely szoros közelségének megőrzésére irányuló törekvésekben, valamint a településképből korábban kizárólagosan kiemelkedő centrum feltűnő további fejlesztésében. Az infrastrukturális nagyberuházások (közművek, villanytelep, vágóhidak, köztérrendezések) mellett többek között a népművészet felgyűjtése, a háziipar fejlesztése, s az építészeti stílusválasztások voltak ennek a törekvésnek a vizuális reprezentációi. A nagyobb középítkezések, kivált iskolák és városházák esetében a népművészeti eredetű motívumkincs sok esetben bizonyíthatóan helyi vonatkozásokkal bírt.⁴⁸

⁴⁷ A kéziratos bírálatot közli és értelmezi KALMÁR Ella, *Egy földrajz tankönyv margójára*, Kaleidoscope, 2012/4, 224–242. http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=101#_ftn2 (Letöltés: 2020. október 22.)

⁴⁸ KESERÜ Katalin, *Nemzeti gondolat a 19. század magyar építészetében: Az egyetemestől a regionális stílusig = Sub minervae nationis praesidio: Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből* Németh Lajos 60. születésnapjára, Bp., 1989, 102–106; BRUNNER Attila, *Huszka József motívumgyűjteményeinek*

A térszemlélet változása

Az iskolai tankönyvek alapján úgy tűnik nekem, hogy a több mint száz évvel ezelőtti térszemlélet sokban különbözött a mai, kilométer- és statisztikai alapútól, s az akkori emberek számára másképp váltak értelmezhetővé a távolságok és térbeli viszonyok. A ceglédi vasútállomás és a városközpont közti, gyalogosan mintegy 15-20 perc alatt megtehető távolság megtételére Molnár Béla későbbi kiskunfélegyházi polgármester egy kiküldetése alkalmával, 1902-ben bérkocsit vett igénybe.⁴⁹ Ennek nem pusztán reprezentációs vagy kényelmi okai voltak: e városok vasútállomásai a korabeli nézet szerint meglehetősen kívül estek a városközponton, amelyen a várost éltető piacot, a helyi közigazgatási és vallási élet helyszíneit értették. „Bemenni a városba” a fő terekre való közlekedést jelentette, a város egy sűrű, aránylag kis területű csomópontként jelent meg az emberek tudatában, nem pedig a hosszan elnyúló utcák és telektömbök alkotta, szétterülő együttesként. A város testén tehát mintegy kívül eső vasútállomás és a város(központ) közötti megfelelő mentális kapcsolatot a bérkocsi képviselte. Ez a szemlélet magyarázza például az alföldi városok nem egy esetben kifejezetten centrális jellegű városfejlesztési törekvéseit: az új épületeket a legszívesebben a központban üdvözölték. Ma már érthetetlennek tűnik, hogy a kiskunfélegyháziak miért sérelmezték, hogy a városcentrumtól gyalog tíz percnyire fekvő telket választották ki az építendő állami tanítóképző telkéül, mondván, nagyon messze van (1902–1904),⁵⁰ s miért voltak oly hevesek a ceglédiek igencsak hasonló érvet képviselve, amikor a városközponttól indulva mintegy öt perc alatt elérhető telekre helyezték a Kossuth Gimnázium épületét (1902–1903).⁵¹ A „nagy” távolság mint ellenérv az 1913–1914-ben épült kecskeméti főreáliskola elhelyezése kapcsán is fölmerült.⁵²

Felteszem, hogy a térszemlélet alapvetően tért el, valamint a tér érzékelése összefüggött a világról való tudás számadásával is, amelyben a mikro- és makrokozmosz szerepe a mai, elsősorban a partikularitást és – a világegyetem egészét tekintve – az egyén jelentéktelenségét valló önmeghatározástól jelentősen eltért. Az ember

visszhangja Kiskunfélegyházán, Múltbanéző, 6, 2013. február 12. http://www.bacs-kiskun-leveltar.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmanyok/brat-03t-1.html (Letöltés ideje: 2020. október 22.) Mindenképpen meg kell jegyezni, hogy előfordultak „tájidegen” díszítmények is, a szabadkai városháza esetében például erdélyiek. NINKOV K. Olga, *Adalék a szabadkai városháza építési időszakának művészeti programja tanulmányozásához* = Gordana P. VUJNOVIĆ, Olga K. NINKOV, Gabor DEMETER, Stefan MAČKOVIĆ, Tibor HALAS, Tatjana SEGEDINČEV, Aleksandra JEFTIĆ, Maja RAKOČEVIĆ CVIJANOV, *Gradska kuća 1912–2012, Városháza Szabadka 1912–2012*, Subotica, Printex, 2012, 83–151, főleg 90–92. Itt említhetők a Kecskeméti Gazdasági Egyesület székházának erdélyies faragásai, amelyek soha nem váltak a „kecskeméti szecesszió” részévé a helyiek szerint.

⁴⁹ MNL BKML V.175.b. I. 4629/1902

⁵⁰ MNL BKML V.175.b. I. 5000/1902

⁵¹ MNL PML V.73.b. D. Tárgyi alapon külön kezelt iratok, 1146–1148. dobozok

⁵² SZÉKELYNE KÖRÖSI Iлона, *Kecskemét városépítő polgármesterei: Lestár Péter, Kada Elek, Sándor István = Szecesszió az Alföldön: Dolgozatok a régió művészet- és várostörténetéről*, szerk. BRUNNER Attila, MÉSZÁROS Márta, VERESS Dániel, Kiskunfélegyháza, Kiskun Múzeum, 2017, 208–225, főleg 216–217.

világban elfoglalt helyéről alkotott kép (világkép) szerint az ember helye egyre nagyobb sugarú koncentrikus körökben rajzolható meg, mint az a ceglédi elemi iskolai tankönyvek esetében látható volt. Ennek a gondolkodási módszernek monumentálisabb, több kötetbe átnyúló példája a kecskeméti Hanusz István által írt földrajz-könyvek sora. 1895-ben jelent meg *Alföld-leírása*,⁵³ majd a Közép-Európáról szóló 1897-ben, végül a Magyarországról szóló 1900-ban.⁵⁴ Hanusz az alföldi városok földrajzi leírását a honfoglalás ezredik évfordulójára jelentette meg. Terminológiája ezért a hazafiúi retorikától és az Alföld historizáló toposzától sem mentes.

Nem áztatom magam, hogy egyedül volnék Alföldünk szépségeinek ismeretébe a legbensőbbben beavatott, de mint a hazai földismeret tudományának egyik igénytelen napszámosa, érzem és minden magyar szívbe át szeretném ültetni, hogy enfüldünk bájait külföldünk ragyogványával szemben kicsinylenünk ok nincs. Ha halvány rajzaim a szép magyar Alföld kedves vonásait mind egy szálig híven visszatükrözni nem bírják is, elég meggyőzők arra, hogy boldogabb hon keresése végett sehová sem kell vágyakoznunk e földtekén, mert gyermekei vagyunk annak az édes és szép hazának, ahol legjobb lakni, és amelynek nagyobbik magyar Alföldünk olyan testtagja, melynek a többtől eltérő életnyilvánulásai vannak.⁵⁵

Biologista szóhasználattal az Alföldet mint sajátos régiót határozta meg, amelynek városai is sajátosak, külön fejezetbe emelte ezért Szeged és Kecskemét ismertetését. Ugyancsak külön fejezetbe emelte a viszonylag kis falut, Kocsért: e 19. században újra benépesített pusztát (Hanusz személyes kötődései miatt is) a magyarság toposzát jelenítette meg, és egyenesen a honfoglalással állította analógiába a pusztalakó, nagyközséggé önerejéből váló település történetét.

A honfoglalás és egy a török korban elpusztult városhely 18. századi újrabetelepítése közötti merész párhuzamot megvonták a kiskunfélegyháziak is. Ulrich István városi főjegyző a honfoglalás ezredik évfordulója alkalmából rendezett díszközgyűlésen elhangzott beszédében a nemzet ezer éves történetéhez viszonyította a várostörténet krónikaszerűen felsorolt, jelentősnek ítélt eseményeit. „Abból az ezer évből, mely örömeivel és dicsőségével, keservével és fájalmával e nemzet fölött elvihartzott, a mi szűkebb körű kis hazánkra, Félegyháza városára, alig másfél század jut.”⁵⁶ Csak részben volt a célja ennek a másfél századnak a megírása annak a Szerelemhegyi Tivadarnak, aki saját költségén kezdte kinyomtatni Félegyháza városmonográfiáját 1882-ben, így kérve a városi közgyűlést a munka támogatására: „[A]z egészet a részek teszik, s éppen azért minden

⁵³ HANUSZ István, *A nagy Magyar Alföld földrajzi jellemképekben*, Kecskemét, Metzger Béla, 1895.

⁵⁴ HANUSZ István, *A magyar haza föld- és néprajzi jellemképekben*, Kecskemét, Gallia-féle könyvkereskedés, 1900.

⁵⁵ HANUSZ, *A nagy magyar Alföld, i. m.*, old. nélkül.

⁵⁶ MNL BKML V.171.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1896. augusztus 2., pag. 69–73.

város, melynek története megvan írva, mint a haladás egy-egy zászlóvivője áll az olvasgatni szeretők szemei előtt. Nem csoda! Várossától nem könnyen válik meg a polgár, s a helyről hol született, hol majdan pihenni fog, melyet mindennap lát, ha idegen helyre megy, nem kevesebb büszkeséggel beszél, mint honfoglaló őseink hőstetteiről.⁵⁷ Szerlemhegyi könyve kissé kilóg a 19. századi városmonográfiák sorából, ugyanis hosszan értekezik a kunokról, akikhez a jász származású félegyháziakat valójában semmiféle kapcsolat nem fűzi. Csupán a kollektív rendi jogaikban van – többször megtépzott – folytonosság, és éppen ez a jogi állapot, a szabadparaszti, redemptus társadalom volt az, amely a nemzet történetétől részben elhajló önmeghatározás kialakulását lehetővé tette. A kiskun identitás jellegzetes lokális konstrukció, amelyet a 18. századtól a jászokat és kunokat ért jogi sérelmek, az ezt követően kialakult redemptus–irredemptus ellentét, tehát inkább történeti sorsközösség kovácsolt egybe, mintsem etnikai hovatarozás (a Kiskunságot zömében jászok ülték meg). Az önmeghatározás részben közigazgatási is volt, hiszen a Jászkun kerület 1876-ig területi alapon is különálló volt a vármegyerendszertől.⁵⁸ Szerlemhegyi írása csupán néhány évvel a Jászkun kerület megszüntetése után jelent meg, s ebben az időszakban különösen erős volt a rangvesztettség érzése, hiszen addig Félegyháza kerületi székhely volt. Hogy ez a sorsközösség önkéntesen is felvállalható, azt mindennél jobban mutatja, hogy szerző nem volt félegyházi származású, s nem is lakott a városban huzamosabb ideig, nem sokkal a monográfia megjelenése után Budapestre költözött.

Összegzés

Ha beszélni lehet a lokális identitásról történeti értelemben, akkor abban egy a ma embere számára közvetlenül már hozzáférhetetlen kategóriát érdemes látni, amelyben a 19. században megvolt a hálózatszerű kapcsolódás igénye, így korrelációban, kölcsönhatásban volt a nemzetivel (is). Ez a konstrukció a különböző lokalizációs technikákkal a szomszédsági viszonyokat felülírta, átértelmezte. Mára azonban annyira megváltoztak az identifikációs stratégiák, hogy a helyi identitás elsősorban szomszédsági viszonyokban létezik, nem mutat hálózatszerűséget (nem jellemző az újabb helytörténetírásra a környező települések figyelembe vétele), s miközben a kollektív emlékezet az interiorizálódó társadalomnak a szimptomájaként fragmentálódik, ez a konstrukció – minőségére való tekintet nélkül – szubnacionálissá válik (de ha valahol, akkor itt valóban lehet egyfajta süllyedésről beszélni).

⁵⁷ MNL BKML V.171.b. L 41 F 1 Cs7 Sz 26

⁵⁸ BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet, *Jász és kun, jászkun öntudat megnyilvánulásai a Kiskunságban = Tisicum: A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve* 10, Szolnok, 1997, 13–26 (korábbi irodalom összefoglalásával). Vö. a nagykun városok redemptusainál kialakult identitással. SZILÁGYI Miklós, *A nagykun öntudat = A Jászkunság összefogása: Tanulmányok a Jászkunság történetéhez*, szerk. BELLON Tibor, ÖRSI Julianna, Karcag, Karcag Város Önkormányzata, 1996, 171–195.

A lokalizációs és identifikációs gyakorlatok történetét azonban érdemes nemcsak a szubnacionális perspektíva felől nézni, mert különösen a modernizáció nagyon sokszor eddig céltételező és egyoldalúként megírt története árnyalható ezáltal. Visszaulva a bevezetőre, Appadurai szerint a lokalitás teremtésében elsősorban a kis társadalmak érdekeltek, s minél kisebb egy társadalom, annál inkább érezheti magát léteiben, egzisztenciális biztonságában fenyegetve. Az alföldi városoknál kimutatható egy ilyenfajta szorongás, éspedig a jövővel vagy más, saját perspektívájukból nézve fejlettebb társadalmakkal szemben. Se szeri, se száma az 1890–1914 között megjelent azon sajtócikkeknek, amelyek a haladást, a modernizációt sürgetik. Jellemző e cikkek versengő logikája: saját céljaik megvilágítása érdekében más városok példáira hivatkoznak. Ritkábban mérik magukat Budapesthez, fontosabb számukra, hogy a szomszéd városokhoz képest a haladás mely lépcsőfokán állnak, miként határozható meg saját pozíciójuk; s az összehasonlítás mindig saját magukra nézve hoz csalódást. A kiskunfélegyházi sajtó horizontja Szentestől Ceglédig, a nagykovácsi Cegléd-től Kiskunhalasig terjedt, míg a kecskeméti inkább centrumként tekintettek a városukra. Egymás „bezzeg-városaiban” ugyanakkor a városléptékű fejlesztési elképzelések igen hasonló megoldásokhoz vezettek, s ez összecsiszolta a városképeket. (Ez a hasonló településszerkezetből és az azonos városrendezési alapelvekből is következett.) A modernizációs törekvéseket egyfelől az óhajtott modernitás késedelmességének tudata mozgatta, másfelől annak világos felismerése, hogy a modernitás elemészteti azt, amitől egy kecskeméti igazán kecskeméti, egy ceglédi pedig igazán ceglédi. E városok többek között a városképeikkel teremtették (újra) a lokalitást, hirdetve *saját*, egyénileg értelmezett modernségüket és életképességüket. Aligha véletlen, hogy például a települést reprezentáló városházák építésénél mindig az önerőre és a polgári áldozatkésztségre hivatkoznak, s ezt az önerőt egyfajta sérelmi retorikával mindig a város rossz anyagi viszonyaihoz, magas pótdóihoz viszonyítva emelték ki a felépítés teljesítményének egyfajta öndicséretéért. 1900 körül e városok nemcsak arra jöttek rá, hogy hátrányban vannak (Nyugat-Európaéhoz illetve a fővároshoz, Budapesthez képest), hanem arra is, hogy ugyanazokkal a természeti és társadalmi problémákkal néznek szembe (szárazabb időjárás, analfabetizmus, magas pótdók, kivándorlás).

A városi közösségek gazdasági (például építőipari) és családi kapcsolatrendszere összekötötte a városokat, és ennek a városhatárokon átlépő, egyre szorosabbá váló, a másikat részben példaképnek, részben vetélytársnak tekintő szemléletnek köszönhetően szoros kapcsolatrendszer kezdett kialakulni. Az Alföld páratlanul gazdag és karakteres parasztpolgári historizáló és szecessziós építészete ma is érzékletesen mutatja be, hogyan csapódtak le az 1900 körül felgyűlt energiák az építőtevékenységben. Mivel pedig a lokalizációs gyakorlatokkal a terek nemcsak városokba, hanem régiókba is integrálhatók, a helyi gyakorlatok és rítusok utat mutathatnak a regionális gondolkodás felé is. Erről azonban már másutt, a „regionális identitással” kapcsolatban érdemes szólni.

FÜGGELÉK

Források

Néprajzi Múzeum, Etnológiai Adattár (NM EA)

NM EA 466: OLTYÁN Sándor, *Babonagyűjtemény*, gyűjtés, Nagyszalonta, 1910–1916.

NM EA 469: PRÁZNOVSZKY Géza, *Néprajzi gyűjtés: misztériumok, balladák és históriák, dalok, kiolvasóversek, jeles napok*, gyűjtés, Nagyszalonta, 1914.

NM EA 904: FAZEKASNÉ BÁTKY Erzsébet, *Imák, legendák, dalok*, gyűjtés, Kecskemét, 1921.

NM EA 1406: STOLL Ernő, gyűjtés, Nyíregyháza, 1901.

NM EA 2172: ATÁDI Béla, *Vegyes hiedelemanyag*, gyűjtés, Baja, 1903. január 3.

NM EA 3526: KERECSENYI Edit, *Baromfityezés*, gyűjtés, Doboz, 1949.

NM EA 5332: Daróczai János *körösladányi lakos háza falából átépítés alkalmából előkerült, 1841-ből származó kézirat*.

NM EA 3601: FARKAS Sándor, *Babonagyűjtemény és jövendölések*, Szentes, é. n.

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (MNL BKML)

V.171.a. Kiskunfélegyháza Város Képviselőtestületének iratai (1872–1950). Közgyűlési jegyzőkönyvek (1872–1950)

V. 171.b. Kiskunfélegyháza Város Képviselőtestületének iratai (1872–1950). Közgyűlési iratok (1872–1950)

V.175.b. Kiskunfélegyháza Város Polgármesteri Hivatalának iratai (1872–1949). Közigazgatási iratok (1873–1949)

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML)

V.73.b. Cegléd város polgármesterének iratai (1872–1950). Közigazgatási iratok (1872–1950)

BRUNNER ATTILA

levéltáros

Budapest Főváros Levéltára

brunnera@bparchiv.hu

Techniques of Localisation and Identification on the Great Hungarian Plain around 1900

Abstract: In Hungarian the word 'local' refers to a somewhat inferior and subordinated term correlated to national identity. Therefore, local identity is handled as merely a subnational

category. However, if we speak of local identity as a historic phenomenon, it can be seen as a directly inaccessible category which once implied notions of networks and extensively interacted with the national identity itself. The towns on the Great Hungarian Plain experienced rapid urbanisation and social change in the second half of the 19th century that arose the question regarding the identities of the inhabitants. Many archaic, local rites were still in use, yet under the aegis of modernisation new, general values became universal. In these circumstances people sought the best forms to express their thoughts, mentality and vernacular while living a modern lifestyle. Their demand for regional orientation has not been studied yet. Researching these historic practices, long forgotten rituals and traditions may overwrite the way we now think of these as simple juxtapositions. The history of these techniques of localisation and identification goes far beyond the subnational perspective. These traditions, that are considered to be of local importance, help us understand social, artistic and architectural changes. Thus the history of urbanisation, especially the urbanisation of the country, which is often told eschatologically, can be better understood.

Keywords: local identity, identification, localisation, Great Hungarian Plain (Alföld), modernisation

DOI: [10.37415/studia/2021/1-2/15-34](https://doi.org/10.37415/studia/2021/1-2/15-34).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

